

Р. А. Трифонов, Г. В. Яновська

Харків

Розкриття культурно-історичних когнітивних структур в англomовному науковому дискурсі Юрія Шевельова: метамовний аспект

Трифонов Р. А., Яновська Г. В. Розкриття культурно-історичних когнітивних структур в англomовному науковому дискурсі Юрія Шевельова: метамовний аспект. У статті показано, як Ю. Шевельов в англomовній праці «Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941): стан і статус» використовує метамовні засоби для того, щоб розкрити читачеві фрагменти картин світу, розуміння яких необхідне для сприйняття змісту висловлень. Ідеться не лише про картину світу освіченого носія української мови, а й про імперську і тоталітарну картини. Метамовні фрагменти монографії експлікують важливі філологічні факти й дозволяють інтерпретувати їх англomовному читачеві, а також передають різноманітні конотації.

Ключові слова: *метамовний коментар, міжкультурна комунікація, мовна картина світу, національна специфіка мовних одиниць, конотація.*

Трифонов Р. А., Яновская А. В. Раскрытие культурно-исторических когнитивных структур в англomовном научном дискурсе Юрия Шевелева: метаязыковой аспект. В статье показано, как Ю. Шевелев в англomовной работе «Украинский язык в первой половине ХХ века (1900–1941): состояние и статус» использует метаязыковые средства для того, чтобы раскрыть читателю фрагменты картин мира, понимание которых необходимо для восприятия смысла высказываний. Речь идет не только о картине мира образованного носителя украинского языка, но и об имперской и тоталитарной картинах. Метаязыковые фрагменты монографии эксплицируют важные филологические факты и позволяют интерпретировать их англomовному читателю, а также передают разнообразные коннотации.

Ключевые слова: *метаязыковой комментарий, межкультурная коммуникация, языковая картина мира, национальная специфика языковых единиц, коннотация.*

Tryfonov R. A., Yanovska H. V. Exposition of Cultural and Historical Cognitive Structures within George Y. Shevelov's Scientific Discourse in English: the Metalingual Aspect. The article shows the way how George Y. Shevelov uses metalingual means within his work "The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status" (written in English) for exposing to the reader the fragments of pictures of the world necessary for the statements sense understanding. The matter is not only in the picture of the world of an educated Ukrainian native speaker, but also in imperial and totalitarian world pictures. Metalingual fragments of the monograph render various connotations as well as explicate the important philological facts and let an English-speaking reader interpret them.

Key words: *metalingual comment, cross-cultural communication, language picture of the world, national specifics of language units, connotation.*

Серед заслуг Юрія Шевельова як науковця неодмінно називають те, що він різнобічно показав українську мову світовій науковій спільноті, повно репрезентував її образ у багатьох вимірах, передусім історичному й соціолінгвістичному. Доробок ученого дає змогу здобути знання про українську мову, зокрема, англomовному читачеві, який у тих знаннях зацікавлений. Це свого роду інформаційний тунель, зроблений кілька десятиліть тому, але цілком придатний для руху

й тепер, у час, коли інший відомий світовий українець на ім'я Юрій – Андрухович – рефлектуює про «захованість» української мови від світу (не закритість, наголошує він, а саме захованість) і цитує Microsoft Encarta Encyclopedia, де про українську мову сказано таке: «Ukrainian is the official language of Ukraine. It also is spoken in parts of nearly countries... It is very similar to Russian» [1:57]. Захованість – наслідок існування прогалин в інформаційному середовищі, їх необхідно заповнювати,

і роботи Ю. Шевельова тим, серед іншого, вартісні. Англійська як метамова і українська як мова-об'єкт – це шлях конкретної дії видатного мовознавця під час американського періоду його діяльності, і серед праць обираємо для аналізу монографію «The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status» – студію, у якій з огляду на її характер перед автором стояло завдання розкрити більше ніж мову, ввести читача навіть не в один дискурс, а в усі найважливіші дискурси, з яких постає історична доля мови на певному етапі.

Введення в ці дискурси передбачає й занурення реципієнта у відповідну культурну реальність зрозумілими йому засобами. Отже, появу та входження в англійський науковий світ такої монографії варто розглядати як акт і одну з форм міжкультурної комунікації – явища, котрому присвячено чимало літератури за останні десятиліття, хоча здебільшого авторів тих праць приваблюють інші аспекти. Така форма міжкультурного контакту, яку являє собою досліджувана книжка Юрія Шевельова, могла б доповнити типологію міжкультурної комунікації, що її подає П. Донець у своїй ґрунтовній монографії (можна накреслити формулу «*Носій мови та культури_x розповідає носіям мови та культури_y про мову та культуру_x*») [3:50–64]. Власне, і щойно згадане дослідження, і студії А. Вежбицької [11], Р. Аренса [9], О. Тимашевої [8], О. Леонтович [5] та інші суттєво розширили знання про міжкультурну комунікацію, її форми, а також про вимоги до неї, зумовлені культурною специфікою. Проте вони ж свідчать, що введення наукового дискурсу як об'єкта дослідження в контекст студій із цієї проблеми не є поки що достатнім. Текст «The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century...» заслуговує на те, щоб стати об'єктом пильної уваги в контексті українсько-англійських мовних контактів. Поки що ж маємо лише поодинокі звернення до нього в українському перекладознавстві: наприклад, у важливій дисертації М. Сливки «Функціонально-когнітивні відповідники українських історико-культурних реалій в англійських виданнях» [6] наукові тексти Ю. Шевельова є одним із джерел фактичного матеріалу. Актуальність письмової комунікації в сучасних гуманітарних науках і важливість рецепції ідей Ю. Шевельова у світовій славістиці спонукають нас звернути спеціальну увагу на англійські праці цього видатного науковця, які є бездоганним

прикладом використання українським ученим інтеракціональних стратегій міжкультурної комунікації. Мета нашого дослідження – з'ясувати, як і з яких міркувань науковець розкриває культурно-історичні когнітивні структури певної картини (а радше картин) світу для англійського читача. Серед деталей, із яких вибудовано образ української мови в зазначеному англійському тексті, важливе місце належить різним формам метамовного коментування – розглянемо його зміст і функціональне навантаження.

Передусім через метамову автор прагне розкрити, по-перше, картину світу освіченого носія української мови, по-друге, імперську й тоталітарну картини світу.

У розкритті елементів української мовної картини світу для англійського читача певну роль відіграє етимологія, оскільки брак таких відомостей призводить до небажаних фреймових зрушень унаслідок перекодування. Так, пишучи про наявність в українських мовних одиницях ознак закоріненості в сільському житті, Шевельов зауважує: «The notion of “citizen”, which in the West European languages (and in Russian) derives from the word for “city”, in Ukrainian is based on the word meaning “(village) community” (*hromadjanyn, hromada*)» [10:11].

Поняття, якими науковець заповнює концептуальні лакуни для англійського реципієнта, здебільшого, природно, стосуються мови. Є тлумачення принципів для розуміння наукової проблеми понять «суржик» і «язичіє». Щодо першого автор говорить: «Ukrainian prevailed throughout the countryside, except that in their conversations with people of the upper classes peasants often mixed in Russian words, thus laying the foundation for what was later, in slang, called *suržyk*» – «Українська мова переважала на селі, тільки в розмовах із людьми вищого стану селяни часто домішували російські слова, таким чином закладаючи основу того, що пізніше на сленгу названо *суржик*» – і пояснює у виносці перше значення цього слова (домішка житнього або ячмінного борошна до пшеничного) [10:11]. Таким чином, у контексті мовознавчої праці йдеться не лише про існування гіперінтерферентного продукту мовних контактів, а й про комунікативні ситуації, власне, дискурс, до якого генетично належав суржик як ідіом. Визначення поняття «язичіє» є загалом об'єктивно-науковим («the literary language developed by Galician Moscovites, containing Church Slavonic and

Russian elements» [10:154] – «книжна мова, розроблена галицькими москвофілами, що містила церковнослов'янські та російські елементи»), проте у світлі зауваження Наума Кагановича «It [Standard Ukrainian of the future] shall absorb the popular components and the *jazyčyje*...» [там само] – «Для цієї мови [української літературної мови майбутнього] поживні й народні елементи, і “язичіє” – англomовний читач може зробити висновок про спрямованість тогочасної мовної політики в Україні, а також відчуті виразну ідеологічну конотованість лексеми, зумовлену москвофільською орієнтацією язичія та прямуванням його до російської мови [7:41].

Картину світу українця в монографії подано не статично, а в динаміці, так що англomовний читач має можливість співвідносити історизми і сучасні для певного періоду поняття. Так, говорячи про товариство «Січ» і об'єднання січових стрільців, Шевельов пояснює: «In these organizations the very name *Sič, sičovi* refers to sixteenth- and seventeenth-century traditions and had no reference to actual Galician life in the twentieth century» [10:82] – «У цих організаціях сама назва *Січ, січові* стосується традицій XVI–XVII століть і ніяк не пов'язана з тогочасним життям Галичини ХХ століття». У разі відсутності в реципієнта уявлень про динаміку мовної картини світу тут виникало б відчуття екзотичності (для англomовної особистості), культурної маркованості, однак неможливою була б реалізація авторської інтенції: довести, що використання саме цих мовних знаків у досліджуваній період є свідченням історичного романтизму як світоглядної риси доби.

Для розуміння того, як концептуалізували українську мову її носії певного типу в конкретний історичний час, Юрій Шевельов моделює такий образ із концептуальної картини світу українця, без знання якого англomовна людина не може зрозуміти цитату з Івана Стешенка. Ідеться про «людей, що низькооко хочуть затримати нашу націю, для домашнього обиходу, при мові баби Палажки» (peasant woman *Palazka*). Коментар: «*Palazka*, a character in one of Nečuj-Levyč'kyj's works, is a rather primitive and narrow-minded villager who speaks in colourful, traditional vernacular» [10:62] – «Палажка, персонаж одного з творів Нечуя-Левицького, – селянка з доволі примітивним і обмеженим світоглядом, яка розмовляє колоритною народною говіркою». Якщо для носія української мови (навіть того, який зазначено-

го твору не читав) і загальна, і власна назви, що позначають цю героїню, конотативно насичені й навіюють типові асоціації, створюють «національно детерміноване мінімізоване уявлення» про об'єкт [2:146], то для англomовного читача науковець мусить це все метамовно експлікувати. Так само мовознавець подає словникового характеру коментарі до національних реалій: «usually blind singers of Ukrainian folklore (*kobzari* and *lirnyky*)» [10:144], «villager's tunic (*svyta*)» [10:27].

Для адекватного розуміння стану і статусу української мови в досліджуваній період неможливо оминати зовнішній вплив на неї. У монографії важливий культурно-історичний зміст мають мовні одиниці, застосовувані для опису ситуації в тій частині України, де українська мова зазнавала впливу російської. Мовне протистояння тут де в чому набувало рис Бартової «війни мов», з таким уточненням: у Російській імперії українська мала всі ознаки акратичного соціолекту, а російська – енкратичного; а от у радянській Україні енкратичних ознак могли набувати обидві мови, «війна мов» ставала внутрішньою. Імперську енкратичну мову репрезентують численні номени виразно ідеологічного змісту, вживані в транслітерації поряд із перекладом (у М. Сливки це зветься комбінованою реномінацією [6:16]): *triedinyj russkij narod (one tripartite Russian people)* [10:47]; *her [of Russia] ability to be a great power (osnova ee velikoderžavija)* [10:48]. З одного боку, метамовними коментарями автор такі мовні одиниці не супроводжує з огляду на наявність універсальних ідеологічних маркерів і їхню здатність перекодовуватися. Однак нетотожність *velikoderžavija* і *ability to be a great power* спонукає вводити варваризми, які підкреслюють специфіку згаданого явища і змушують реципієнта не втрачати важливого для автора усвідомлення відмінності цієї ситуації від тієї, яка закріплена в історичних фреймах англomовної особистості стосовно «своєї» імперської історії. Юрій Шевельов активізує дивергентне мислення читача, здатність розрізнити подібні реалії своєї і іншої культури [5:22]. Таким чином, наявність певних культурно-історичних когнітивних структур тут маркована, проте не експлікована. Натомість характерний російський термін *инородцы*, що репрезентує одне з понять, яке вибудовувало етнічний простір Російської імперії, поданий ширше, із залученням метамови. Юрій Шевельов не тільки намагається

передати його та його похідні в перекладі: «“other groups” incorporated into Russia (*inorodcy*)» [10:55]; «non-Russian (*inorodčeskix*) publications» [10:34], але й дає необхідний метамовний коментар: «The term *inorodcy* clearly bore derogatory connotations» [10:55] – «Термін *инородцы* ніс виразні зневажливі конотації», бо зазначені відповідники повністю цих конотацій позбавлені.

У дискурсі Юрія Шевельова металінгвальне коментування мовних одиниць радянської риторики побудоване на розкритті семантичних невідповідностей, химерної сполучваності, референційної неадекватності, суперечності авторової картини світу і тієї, яку створювала радянська система. Так він розглядає промовистий репрезентант енкратичного соціолекту – словосполучення *українське буржуазно-національне хуторянство* – «Ukrainian bourgeois national [sic!] *xutorjanstvo*», коментуючи його: «The latter word, derived from *xutir* ‘farmstead of a wealthy farmer’, is here synonymous to kulakdom, a serious political incrimination in the circumstances of the time» [10:155] – «Останнє слово, яке походить від *xutir* ‘садиба заможного селянина’, тут є синонімом *куркульства*, серйозного політичного звинувачення в обставинах того часу». Науковець, вербалізуючи юридичний бік такого звинувачення, побіжно дає короткий етимологічний коментар, який, проте, має не тільки суто довідковий зміст: у результаті цього імпліцитно (але цілком достатньо!) продемонстровано й міру абсурдності такого формулювання: для читача, обізнаного з походженням слова *bourgeois* (від *bourg* – місто, містечко), вираз наближається до оксиморону (очевидно, позначка [sic!] зосереджує читачу увагу саме на цьому аспекті).

Про референційну неадекватність і протиставлення автором своєї картини світу офіційній, ідеологізованій, відбитій в енкратичній мові свідчить такий контекст: «From 1920 Н. Нryn’ko, a former Borot’bist, led the People’s Commissariat of Education; he was removed, in 1923, for what was labeled “excessive [though actually very moderate] Ukrainianization”» [10:91] – «З 1920 року Г. Гринько, ко-

лишній боротьбист, очолював Народний комісаріат освіти; у 1923 році його зняли за те, що було затавроване як “надмірна [хоча насправді дуже помірна] українізація”». Науковець тут використовує нагоду через метамову показати, з одного боку, державну політику, а з другого – те, як тоталітарна держава оперує словами й поняттями з суто політичних міркувань.

Таким чином, найважливішою інтеракціоною стратегією міжкультурної комунікації в аналізованій праці Ю. Шевельова ми вважаємо застосування метакомунікативних прийомів для профілактики й нейтралізації непорозумінь (повний список таких стратегій, автором яких є А. Кнапп-Поттхофф, П. Донець порівнює й зіставляє з відомими постулатами спілкування [3:343–344]). Шевельов у своїй монографії багатоманітно оптимізує процес міжкультурної комунікації, зокрема, дотримуючись високої міри експліцитності [5:341], – іншими словами, прагматично адаптує текст [4:358–359].

Метамовні коментарі, якими Юрій Шевельов супроводжує деякі вербальні засоби в англomовному тексті своєї монографії, звичайно, мають репрезентувати певні картини світу, без знання яких англomовний читач буде позбавлений змоги адекватно зрозуміти проблему. Ця річ стосується багатьох подібних форм міжкультурної взаємодії, а от специфікою досліджуваної праці з огляду на її проблематику є ще й те, що ці коментарі також призначені демонструвати зіткнення репрезентованих реципієнтові картин світу між собою, бо такі зіткнення відображуються в мовних одиницях. Метамовні фрагменти в англійському тексті монографії Юрія Шевельова, з одного боку, подають необхідні філологічні факти й дозволяють інтерпретувати їх людині, чия рідна мова і мова культурного середовища – англійська; з другого – насичують текст тими емоціями, які відчуває носій української мови, через уведення певних одиниць із найрізноманітнішими конотаціями. Загалом роль і вияви метамовної функції мови в різних формах міжкультурної комунікації ще потребують досліджень.

Література

1. Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі : [вибрані спроби 1999–2005 років] / Юрій Андрухович. — К. : Критика, 2006. — 320 с.
2. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Гудков. — М. : Гнозис, 2003. — 288 с.
3. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации : [научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики] / П. Н. Донец. — Х. : Штрих, 2001. — 386 с.

4. Карабан В. І. Теорія і практика перекладу з української мови на англійську мову : [посіб.- довід.] / В'ячеслав Карабан, Джеймс Мейс. — Вінниця : Нова кн., 2003. — 608 с.

5. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию : [учеб. пособие] / О. Леонтович. — М. : Гнозис, 2007. — 368 с.

6. Сливка М. І. Функціонально-когнітивні відповідники українських історико-культурних реалій в англійських виданнях : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.16 «Перекладознавство» / Мирослава Іванівна Сливка. — К., 2008. — 20 с.

7. Ставицька Л. О. Суржик: суміш, мова, комунікація / Леся Ставицька, Володимир Труб // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультурні аспекти : [зб. наук. праць / Ін-т укр. мови НАН України ; відділ соціолінгвістики ; за заг. ред. д-ра філол. наук Л. О. Ставицької]. — К. : Пульсари, 2007. — С. 31–120.

8. Тимашева О. В. Введение теорию в межкультурной коммуникации : [учеб. пособие] / О. В. Тимашева. — М. : УРАО, 2004. — 192 с.

9. Ahrens R. The International Development of English and Cross-cultural Competence / Rüdiger Ahrens // Text — Culture — Reception. Cross-cultural Aspects of English Studies / ed. by R. Ahrens and H. Antor. — Heidelberg : Winter, 1992. — P. 3–23.

10. Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): [Its State and Status] / George Y. Shevelov. — Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press, 1989. — 242 p.

11. Wierzbicka A. Cross-cultural Pragmatics : The Semantics of Human Interactions / Anna Wierzbicka. — Berlin – N. Y. : Mouton de Gruyter, 1991. — XIII, 502 p.